

A TRANSZPOZÍCIÓ MŰSZÓ ÉS A VELE KAPCSOLATOS
FOGALMAK ÉRTELMEZÉSE A NYELVÉSZETI SZAKIRODALOMBAN

Solymosi Mária

A jelentősebb világnyelvek nyelvészeti terminológiáját megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a nyelvészeti szakirodalomban a *transzpozíció* terminus technicus használata nem egységes, egyrészt különböző fogalmakat jelöl, másrészt, a vele kapcsolatos fogalmak elnevezésére különféle kifejezések szolgálnak. A transzpozíció problémakörén belül meglévő különféle irányvonalakat, nézeteket a szélesebb és szűkebb értelemben vett transzpozíció-felfogás elve alapján kívánjuk rendszerezni /I/. Mi a szűkebb *transzpozíció*-értelmezést vesszük alapul az orosz nyelvi példaanyagunk magyarral való összevető elemzése során, amely alkalmat ad az igemódok funkcionális szempontú, egyik lehetséges vizsgálati módjának bemutatására /II/.

I.1. E témakörben az a n g o l s z á s z szakirodalomban leggyakoribb a *transposition*¹, *transmutation*, *functional change*, *conversion*² terminus technicusok használata. A f r a n c i a nyelvészeti szótár a *transposition* alternatívájaként a *translation* terminus technicust jelöli meg³. A n é m e t nyelvészeti szótár a gyakran használatos *transposition*⁴ megnevezést a franciából átvett műszónak

¹ ROSE NASH: Multilingual Lexicon of Linguistics and Philology. Miami Linguistics Series No. 3. Florida, 1968. 248. — MARIO PEI: Glossary of Linguistic Terminology. New York, 1966. 282. — MARIO PEI—FRANK GAYNOR: Dictionary of Linguistics. New Jersey, 1980. 220.

² R.R.K. HARTMANN—F.C. STORK: Dictionary of Language and Linguistics. London, 1972. 243, 91, 54. — DANIEL J. STEIBLE: Concise Handbook of Linguistics. New York, 1967. 32.

³ Dictionnaire de linguistique. Librairie Larousse. 1973. 499.

⁴ Handbuch der Linguistik. München, 1975. 514.

tekinti, más helyen arra vonatkozó utalást találunk, hogy gyakori a német *Umstellung*⁵ szó használata is. Az orosz nyelvű szakirodalomban elfogadott a *transzpozíció* (транспозиция), de a témához tágabb értelemben kapcsolódhat a *metatézis* (метатеза) és a *hiposztázis* (гипостазис) címszók alatt adott értelmezés⁶. Használatosak még a *peresztanovka* (перестановка) és *peremesényie* (перемещение) terminus technicusok is⁷. Tudomásunk szerint magyar nyelvészeti terminológiai szótár ezidáig nem jelent meg. Ezt a hiányt igyekszik pótolni egyrészt a Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba c. egyetemi jegyzet terminológiai fejezete

(H. BOTTYÁNFY É. — HORVÁTH M. — KOROMPAY K. — D. MÁTAI M., Bp., 1976. 121), másrészt a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Nyelvi Intézete által közreadott Nyelvészeti Kézikönyv (szerk. SIPTÁR PÉTER, 1980). A transzpozíció műszót egyik sem említi. A magyar nyelvészeti szakirodalomban a transzpozíció szó általában nem használatos, de vele kapcsolatba hozhatók a következő kifejezések: *a forma és funkció ellentmondása, a grammatikai forma más szerepben való használata*⁸, *szinkrón grammatikai jelentésmozgás, esetenkénti más célú felhasználás*⁹, *a nyelvi jelenségek funkcionális vizsgálata*¹⁰.

A transzpozícióval kapcsolatba hozható terminus technicusok különféle aspektusú felfogások sorát fedik. A kérdéskörön belül két jelentősebb irányvonal különül el; a problémát más-más oldalról megközelítő *szélesebb transzpozíció-felfogás* és a jól körvonalazható *szűkebb transzpozíció-felfogás*.

⁵ ROSE NASH: i.m., 248, - Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini. Leipzig, 1978. Transposition Metathese: Umstellung von Lauten.

⁶ O.C. АХМАНОВА: Словарь лингвистических терминов. М., 1966. 480, 231, 100.

⁷ ROSE NASH: i.m., 248.

⁸ KÁROLY S.: A mondatfajták vizsgálata a funkció és forma szempontjából: NYK. LXVI, 83.

⁹ WACHA B.: Az igeaspektusról: MNY. LXXII, 65.

¹⁰ HADROVICS L.: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969. 10.

I.2. A szélesebb transzpozíció-értelmezés lehetővé teszi a különböző megközelítésmódok egymásmellettiségét.

a./ Több nyelvész szerint a transzpozíció fogalmával a *szófajváltás* (a szófajok egymás közötti szerepcseréje, s ezáltal a szófaj szintaktikai szerepének megváltozása) azonosítható. O.SZ. AHMANOVA a transzpozíció körébe sorolja a *hiposztáziszt*¹¹, az egyik szófaj másik szófajjá alakulását a széles értelemben vett konverzió alapján, azaz magába foglalva a főnevesítést és a melléknévvé válást is, például: *nyмѣм* (fn) → *nyмѣм* (hat). Mind D.J. STEIBLE¹², mind R.R.K. HARTMANN¹³ a *konverziót* szintén egy adott szó szófajváltásaként értelmezik, s példaként a főnévből igévé alakulás folyamatát említik, például: *service* (fn) → *to service* (ige). R.R.K. HARTMANN a konverziót a *transzmutáció* alternatívájának tekinti, s rámutat a szófajváltás során bekövetkező szintaktikai szerepmódosulásra, például: *Have a drink* (fn) → *If you are thirsty, you must drink* (ige). CH. BALLY és L. TESNIÈRE a *transzpozíciót*, illetve az általuk gyakrabban használt *transzláció* műszót szintén szófajváltásként, a szófaj kategóriájának szintaktikai jellegű megváltoztatásaként értelmezik. A szófaj szintaktikai funkciója részben módosul, de részben (a szintaktikai láncban lefelé) megőrződik, s a szófaj olyan funkció betöltésére válik alkalmassá, amelyre egyébként nem képes¹⁴.

A TESNIÈRE-i koncepció alapján a *transzláció* eseteire KÁROLY SÁNDOR cikkében¹⁵ találunk magyar nyelvű példákat. Uő. a szófajváltás szót más cikkeiben is használja.

¹¹ O.C. АХМАНОВА: i.m., 100.

¹² D.J. STEIBLE: i.m., 32.

¹³ R.R.K. HARTMANN: i.m., 54, 243.

¹⁴ Ш. БАЛЛИ: *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. М., 1955, 130-131, 15. — *Dictionnaire de linguistique*: i.m., 499.

¹⁵ Károly S.: *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése: ANYT. I.*, 181-182.

V.G. GAK¹⁶ a fentebb említett *transzláció*t elkülöníti a grammatikai *transzláció*tól, s a transzformációk közé sorolja. A szerző szerint transzpozíciókor a kifejezési mód morfológiai szerkezete változik meg, a szintaktikai viszony jellege megmarad /a/, míg a transzformációkor a mondatrészek szerepcseréje által a szintaktikai viszony jellege változik meg /b/. Például:

a/ 1. Он огорчен, потому что ты уезжаешь.

2. Он огорчен из-за твоего отъезда.

Transzpozíciókor az okhatározói viszony mindkét mondatban megmarad.

b/ 1. Он огорчен, потому что ты уезжаешь.

2. Он огорчен твоим отъездом.

3. Его огорчает твой отъезд.

Transzformációval a b/1. mondat határozói szerkezete függő esetben lévő bővítménnyé b/2., vagy alanná b/3. alakítható.

b./ Tágabb értelemben a transzpozíció köréhez tartozik O.S. АХМАНОВА véleménye szerint a *metatézis*¹⁷ is, egy adott szóban asszimilációs vagy disszimilációs alapon történő *hang- és szótagváltás*.

c./ Más értelmezés szerint a transzpozíció magasabb nyelvi szinten a szintaktikai modellek között is lehetséges. V.G. GAK szerint ugyanazt a tartalmat különböző strukturájú mondatmodellekkel is leírhatjuk. Ezt a mondat lexiko-szintaktikai strukturáját alkotó elemek megválasztásának variációs lehetősége, valamint a szintaktikai modellek *szemantikai transzpozíciój*ának lehetősége és egy másodlagos funkcióban való felhasználása biztosítja¹⁸. A szintaktikai modellek

¹⁶ В.Г. ГАК-Е.В. РОЙЗЕНБЛИТ: Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков. М., 1965. 13-14.

¹⁷ О.С. АХМАНОВА: и.м., 231.

¹⁸ В.Г. ГАК: О семантическом инварианте предл.-я. В кн.: Проблемы синтаксической семантики. М., 1976. 24-25.

között ilyen módon átfedő viszonyok alakulnak ki, melynek következtében homoním vagy szinoním kapcsolatba kerülnek. A szemantikai transzpozíció lehetőségét több tény is elősegítheti: a grammatikai transzpozíció, a transzformáció, a szófajváltás, a szó szintaktikai funkciójának megváltozása, a mondat valamely elemének (például bővítmény) elhagyása, ugyanazon valóságalelem különféle lexikai elemekkel történő kifejezése, vagy ugyanazon szituáció valamely elemének elhagyása. Azok a mondatok, amelyek **k ö z ö s s z e m a n t i k a i i n v a r i á n s s a l** rendelkeznek, bizonyos törvényszerűségek szerint átalakíthatók egymásba. Derivációs történetük vizsgálatakor ezeket a törvényszerűségeket kell felfedni. A lexiko-frazeológiai változások rendszerint nyelvtani transzformációkkal párosulnak. Például:

Надо вершить стог frazeologizmus, jelentése: be kell fejezni a munkát.

Надо вершить стог → (lexikai defrazeologizációval)

Надо кончатъ → (morfológiai transzpozícióval való kifejtés)

Надо сделать конец vagy *(бить концы)* → (inverzióval)

Концы надо бить → (alanyi-tárgyi transzformáció és konverzió segítségével) *Конец должен бить*¹⁹.

d. / A funkció és forma ellentmondását Károly Sándor a mondatfajták bemutatásakor értelmezi (a transzpozíció szó említése nélkül), miszerint a forma nem a szokásos funkciójában használatos, hanem olyan funkcióban, amelynek egy másik forma a szokásos kifejezője²⁰. A szerző a továbbiakban elemzi a szavak és mondatfajták más funkcióban való használata közötti különbség okait. Még kell jegyeznünk, hogy ez az értelmezés nagyon közel áll a szűkebb transzpozíció felfogáshoz.

e. / A szélesebb értelemben vett transzpozíció-felfogás hívei közé sorolhatók V. SZKALICKSKA és O. LESKA cseh nyelvészek, akik a transzpozíció terminust meglehetősen tágan ér-

¹⁹ В.Г. ГАК: О семантическом инварианте и синонимии предл-я. Сборник научных трудов. М., 1977. 47-48.

²⁰ KÁROLY S.: A mondatfajták vizsgálata a funkció és forma szempontjából: NYK. LXVI, 83-84.

telmezik²¹.

f./ A *transzpozíció* műszó fordítástudományi terminusként is használatos. A fordítástudományban a transzpozíció vagy másképpen transzponálás, grammatikai transzformáció terminusok két nyelv közötti részleges vagy teljes strukturális eltérés okozta nehézségek áthidalására szolgáló nem lexikai műveletet jelentik. Egy adott szövegegységnek a célnyelvbe történő átültetése szófajváltás, szórendváltás, modatátalakítás segítségével²².

3. A szűkebb transzpozíció felfogás hívei — többségében cseh és szovjet nyelvészek — a transzpozíciót *grammatikai transzpozícióként* értelmezik, melynek alapját a morfológiai forma és az adott szöveggörnyezet ellentmondása képezi²³.

A morfológiai kategóriát alkotó *morfológiai formák* oppozícióba²⁴ való rendeződése során az oppozíció tagjai között aszimmetrikus viszony alakul ki; az egyik tag "erős pozícióban" van, a kategoriális jelentést explicit módon fejezi ki, a vele oppozícióban álló másik tag "gyenge pozícióban" van, a kategoriális jelentést nem fejezi ki, sőt annak hiányát sem jelzi²⁵. Az esetek többségében a morfológiai forma rendelkezik egy *al* *lap-* (elsődleges, invariáns) *j e l e n t é s s e l*, bizonyos kommunikációs helyzetekben azonban a morfológiai formában meglévő *r é s z l e g e s* (másodlagos, periférikus) *j e l e n t é s* realizálódik. A morfológiai

²¹ H. KRÍŽKOVÁ: *Первичные и вторичные функции и т. наз. транспозиция форм.* (*T(ravaux) L(inguistiques) (de) P(rague).*) Prague, (1966.) 180.

²² *Handbuch der Linguistik: i. m.*, 514. — TARNÓCZI LÓRÁNT: *Fordítókataloz.* Bp., 1966. 220, 223, 236. — *Fordításméleti szöveggyűjtemény.* Bp., 1980. 217, 225.

²³ H. KRÍŽKOVÁ: *i. m.*, 179. — Е. И. ШЕНДЕЛЬС: *Транспозиция морфологических форм. Ч. 1: Иностранные языки в высшей школе.* М., 1964. — А. В. ВОНДАРЮ: *Вид и время русского глагола.* М., 1971. 8.

²⁴ Mi a transzpozíció értelmezésekor az oppozíciók rendszerén belül a *privatív oppozíciókat* vizsgáljuk.

²⁵ А. В. ИСАЧЕНКО: *О грамматическом значении:* ВЯ. 1961. № I. 35. — Ю. П. КНЯЗЕВ: *Нейтрализация морфологических противопоставлений в ряду смежных явлений гр.-и.* В кн.: *Кат. определённости в славянских и балканских я-ах.* М., 1979. 270.

forma az alapjelentését — invariáns szemantikai potenciálját — a számára tipikus szövegkörnyezetben fejezi ki. A morfológiai forma a számára nem tipikus szövegkörnyezetben transzponálódik, azaz alapjelentését megőrizve a benne potenciálisan meglévő részleges, átvitt értelmű jelentést realizálja²⁶. Egyes nyelvészek szerint (R. JAKOBSON, A.V. ISZACSENKO) mindig az oppozíció gyenge tagja transzponálódik, mivel az könnyen átveszi oppozíciós párjának jelentését. Más vélemény szerint (E.I. SENDELSZ) ez a mechanikus felosztás nem kielégítő, a transzpozíció lényegének feltárásakor figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a transzpozíció a transzponálható forma valamely jelentéselemére épül, s ez a jelentés a transzpozíció után is megőrződik²⁷. A transzpozíció különféle lehet²⁸, de sohasem önkényes. A transzpozíció során az oppozíció egyik tagját alkotó morfológiai formában rejlő szemantikai lehetőségek realizálódnak. Ezért a jelentés kibontakozása csak meghatározott határok között és irányban lehetséges²⁹. Például az oroszban nem minden igének van felszólító módú alakja (v.ö.: видеть, хотеть). Ezért ezen igék feltételes módú alakjai felszólító jelentésű szövegkörnyezetbe nem transzponálhatók, a funkciócserének szemantikai akadályja van. Bár a morfológiai formák többsége a részleges jelentés megjelenését potenciálisan, mintegy lehetőségként rejti magában, mégsem minden nyelvtani kategória alkalmas egyenlő mértékben transzpozícióra. Legkönnyebben azok a nyelvtani kategóriák képesek transzpozícióra, amelyek tagjai valamilyen módon kapcsolatban vannak magával a beszélővel, annak beszédpillanatával, a cselekvésének reális-írreális voltával, ilyen módon a személy, idő, mód kategóriák³⁰. Meg kell említenünk azt a polémiát

²⁶ А.В. БОНДАРКО: i.m., 7-9.

²⁷ Е.И. ШЕНДЕЛЬС: i.m., 108.

²⁸ А.В. КОРОЛЬКОВА: К вопросу об общих и частных значениях кат-ий накл-я. В кн.: Функциональный анализ гр-их кат-ий. Л., 1979. 120.

²⁹ Е.И. ШЕНДЕЛЬС: i.m., 107-108.

³⁰ Н. КŘÍŽKOVÁ: i.m., 174.

(SZ. KARCEVSZKIJ, A.V. ISZACSENKO), amelyet a transzpozíció során létrejövő jelentés meghatározása váltott ki a nyelvések között³¹.

A nyelvtani jelenségek funkcionális vizsgálata során nyilvánvalóvá vált a s z ö v e g k ö r n y e z e t befo-lyásoló szerepe. A szöveg³² hat a morfológiai kategóriák mű-ködésére, kölcsönhatásba lép velük, modifikálja a kategoriá-
lis nyelvtani jelentés kifejeződését, hat a kategoriális in-
variáns mellett a variációk kialakulására. A közlésben reali-
zálandó szemantikai funkciók halmaza nagyobb, mint a morfoló-
giai kategóriák halmaza, ezért a morfológiai kategóriák az
alapfunkciójuk mellett más funkciókat is felvesznek. A.V.
BONDARKO több munkájában is részletesen foglalkozik a morfo-
lógiai kategóriák és a szöveggörnyezet kölcsönhatásának jellem-
zőivel³³. A transzpozíció során létrejövő új, átvitt értelmű,
szintaktikai jelentés (a morfológiai forma másodlagos funkció-
ja) közelíthet egy másik morfológiai forma paradigmatis-
kus alapjelentéséhez (elsődleges funkciójához), és s z i n o -
n í m v i s z o n y t eredményez. A jelentés egyezés csak
részleges, amit a transzpozíciós formában megmaradó invariáns
jelentés okoz. A transzpozíciókor létrejött jelentést az ese-
tek nagy többségében emocionális töltet, expresszivitás jel-
lemzi. A transzpozíció különösen az élő, beszélt nyelvre
jellemző, általa a beszélő árnyaltabb, nagyobb stilisztikai
erőt képviselő kifejezőeszköz birtokába juthat³⁴.

³¹ Е.И. ПЕНДЕЛЬС: i.m., 104 — А.В. БОНДАРКО: i.m., 175. —
Н. КИЖКОВА: i.m., 172.

³² А.В. БОНДАРКО: О некоторых аспектах функционального анализа гр-их
явлений. Л., 1973. 16.

³³ А.В. БОНДАРКО: Теория морфологических кат-ий. Л., 1976. 204-223.
А.В. БОНДАРКО: Nyelvtani kategória és szöveggörnyezet c. könyvét
magyar nyelven FÜREDI MINÁLY ismerteti: NYK. LXXV, 279.

³⁴ А.В. БОНДАРКО: Вид и время русского глагола. М., 1971. 174. —
А.М. ПЕШКОВСКИЙ: Русский Синтаксис в научном освещении. М., 1956. 298.

Meglepően hasonló felfogással találkozunk KÁROLY SÁNDOR egy tanulmányában. KÁROLY így írja le az ige mellékfunkcióinak stilisztikai szerepét: "Adva van egy módöt, időt, személyt stb. kifejező grammatikai forma, grammatikai jellegű morféma. Jelöljük ezt *A*-val, amelyhez egy elsődleges funkció (kívánság, múlt idő, 1. személy stb.) társul. Ezt az elsődleges funkciót *a*-val jelöljük. Egyidejűleg az *Aa* kapcsolathoz egy emocionális mozzanat járul, jelölés legyen *a'*. Most az *A*-hoz egy másodlagos *b* funkció vonódik, amely a *B* alaknak elsődleges funkciója. Az *Ab* viszonyban megőrződött az *a'* emocionális értéke, azaz az *A* formához fűződő eredeti emocionális-pragmatikus kíséremozzanat. Ennek a jelölése *Aba'* lehet. Ez a funkciócsere leginkább a mondatfajoknál vehető észre, amelyet BALLY így jellemzett: »le système des formes ne correspond pas au système des valeurs« ... Ennek a cserének a lehetősége az ige összes kategóriáinál megvan."³⁵

Több szerző³⁶ vizsgálja a *transzpozíció* és a *neutralizáció* viszonyát. Minden nyelvtani oppozícióban vannak nemcsak erős, hanem gyenge helyzetek is (v.ö.: 5. lap), amelyekben az oppozíció tagjai között lévő paradigmatis különbségek a szövegkörnyezet hatására megszűnnek, neutralizálódnak, s csak azok a közös jegyek maradnak meg, amelyek a funkciócsere alapját képezik, s azt lehetővé teszik. A transzpozíció az oppozíció tagjait megkülönböztető jegyek neutralizációjának leggyakoribb módja, amely szintaktikai szinonímiát eredményez³⁷

II. A továbbiakban a szűkebb *transzpozíció* értelmezés elve alapján az igemódok transzpozíciós lehetőségeinek néhány esetét kívánjuk bemutatni. A funkcionális szempontú vizsgálódás alapjául orosz nyelvi példaanyagot választottunk,

³⁵ KÁROLY S.: Die Nebenfunktion und Stilistik der Verbformen im Ungarischen: Congr. Quartus Internationalis Fenno-Ungaritarum. II, 97-101.

³⁶ С.Ф. ВАСИЛЕНКО: Нейтрализация оппозиций, гр-ая синонимия. Филологический сборник. Алма-Ата, 1967. 246. - Ю.П. КНЯЗЕВ: i.m., 281. - Н. КАЖКОВА: О понятии нейтрализации. В кн.: Единица разных уровней гр-ого строя я-а и их взаимодействие. М., 1964. 291. - Е.И. ШЕНДЕЛЬС: i.m., 104.

³⁷ Е.И. ШЕНДЕЛЬС: i.m., 110.

minden esetben összevetve a nyomtatásban megjelent magyar fordítással. Példaválasztásunkat az indokolja, hogy az igemódok transzpozíciós eseteinek feltárásához szükséges ún. *szintaktikai idők és módok* az orosz nyelvtan szintaktikai fejezetének kulcsfogalmai. A minden közlésben kifejeződő valóságviszonyt (objektív modalitást) mondat szinten a *szintaktikai indikativusz* vagy a *szintaktikai irredális módok* képviselik. A mondat objektív modalitásához elválaszthatatlanul kapcsolódik a *szintaktikai idő* kategóriája is, és együttesen képezik a *predikatívitás* kategóriáját, amely egyben a mondat *grammatikai jelentését* adja. A mondatban közölt valóság tartalom (objektív modalitás) kifejezésére szolgáló speciális grammatikai eszközök variációi (a szintaktikai módok lehetséges formái) képezik a különböző szerkezeti vázú mondatformákat, amelyek rendszere alkotja a mondat paradigmáját³⁸.

A magyar szakirodalomban az igemódok szintaktikai szerepével több munka is foglalkozik³⁹.

Példaelemzésünket a feltételes mondatok közül az orosz kötőszó nélküli irreális és potenciális feltételt tartalmazó összetett mondatokból kiindulva kívánjuk végezni.

Irreális feltételt azok az összetett mondatok tartalmaznak, amelyek mellékmondatai *m ú l t* idővonatkozásúak. Az oroszban irreális feltételt azok a kötőszó nélküli összetett mondatok is kifejezhetnek, amelyek *m e l l é k m o n d a t á b a n f e l s z ó l í t ó* módú igealak, a *f ő m o n d a t á b a n f e l t é t e l e s* módú igealak áll. A feltételes mondatban a morfológiai felszólító mód nem tipikus szövegekörnyezetben szerepel, elveszti eredeti felszólító funkcióját, s részt vesz a szintaktikai feltételes mód képzésében. A transzpozícióban részt vevő felszólító módú

³⁸ Русская грамматика II. [ред. Н.Ю. ШВЕДОВА]. М., 1980.

³⁹ KLEMM A.: A magyar igemódok használata a mellékmondatban: NYK. L, 184-90. — MMNyR. II. [Szerk.: TOMPA JÓZSEF]. Bp., 1962. 129-133. — M. KORCHMÁROS V.: A magyar igealakok funkcionális rendszere. Néprajz és Nyelvtudomány. XXI, 71. — DEME L.: A nyelvről felhúttaknak. Gondolat. Bp., 1966. 85.

igealak bármely személyű alany mellett állhat, bár ez esetben a szokásos második személyű alannal való használata viszonylag ritkább.

1. *Будь мы из разных семей,
я бы, конечно, звал её
Джамиля.*

(Ч. Айтматов)

'Ha különböző családból
származtunk volna, termé-
szetesen Dzsamilának hívtam
volna.'

(Cs. Aйтматов)

Mi teszi lehetővé a fenti orosz mellékmondatban a felszólító mód transzpozícióját? Az igemódoknak a realitás—irrealitás vonalán kialakult oppozíciója alapján a felszólító és a feltételes mód nyelvtani időtől független irreális, azaz nem reális módok, szemben állnak a konkrét idővonatkozással bíró kijelentő móddal. Ezért a funkciócserére a felszólító és a feltételes mód szemantikai struktúrájában egyaránt meglévő *i r r e a l i t á s* közös mozzanata ad alapot. Az orosz főmondatban mindig feltételes módú alak áll. Ismert tény, hogy az orosz morfológiai feltételes mód formailag nem fejez ki időviszonyt, míg a magyar feltételes módnak jelen és múlt idejű alakja is van. Az oroszban a feltétel jelen vagy múlt idővonatkozását csak a szövegkörnyezet határozza meg. A magyarban az irreális feltételt tartalmazó összetett mondat tagmondatai vagy *feltételes múlt* igealakot tartalmaznak (v.ö.: 1. példa), vagy gyakran előfordul a *kijelentő mód jelen idő* feltételes jelentésben való transzpozíciós használata is (2. és 3. példa).

2. *Le is feküdt volna, ha nem
jut eszébe az, ami minderr
este lefekvés előtt, hogy
a lakást megvizsgálja.*

(Kosztolányi D.)

Он бы и лёг, не приди ему,
как обычно в голову, что
надо осмотреть квартиру.

(Д. Костолани)

3. *... ha el nem kapom a szék
támláját, bizonyosan elvd-
gódom a tükörfényes padlón.*

(Karinthy F.)

Не сватись я за спинку
стула, наверное растянулся бы
на зеркально блестящем
полу. (Ф. Каринти)

A kijelentő mód feltételes múlt jelentésben való megjelenését a múlt időviszonyra utaló szövegkörnyezet teszi lehetővé, s szintaktikai jelentése a jelenhez való közelítés árnyalatát fejezi ki. Erre a nyelvi tényre KLEMM ANTAL is rámutat: "néha átképzéssel mindkét mondatban a jelentő mód be nem fejezett alakja használatos múltira vagy legközelebbi múltira vonatkozó valótlanság kifejezésére"⁴⁰. Hasonló megállapítást tesz a magyar akadémiai nyelvtan is⁴¹.

Potenciális feltételt azok az összetett mondatok tartalmaznak, amelyek mellékmondatai *j ö v ő i d ő v o n a t k o z á s ú a k*. Az *oroszban* potenciális feltételt kifejezhetnek azok a kötőszó nélküli összetett mondatok is, amelyek mellékmondatában *f e l s z ó l í t ő m ó d ú* igealak, a főmondatában pedig *e g y s z e r ű j ö v ő i d ő*⁴² áll (4. példa).

4. А *начни я их в кучу* De mihelyt *kezdeném* élére
собирать, они сразу rakni, mindjárt *észrevenné.*
поймут. (V. Raszputyin)

(B. Распутин)

A *magyarban* potenciális feltételt az esetek többségében mindkét tagmondatban *f e l t é t e l e s m ó d j e l e n i d e j ű* ige fejez ki. Mi teszi lehetővé az orosz potenciális feltételt tartalmazó mondatban a felszólító mód és a jövő idő együttes megjelenését? A *f e l s z ó l í t ő m ó d* nyelvtani idővel nem rendelkezik, de szintaktikai idővonzása van. A felszólító módú ige által kifejezett cselekvés sohasem a jelen vagy a múlt pillanatára vonatkozik, az csak a jövőben valósulhat meg, ilyen módon a felszólító mód szintaktikai idővonzása a *j ö v ő i d ő*.

A jövő idővel kifejezett cselekvés szintén nem reális, csak tervezett, nem is irreális, hanem *l e h e t s é g e s*.

⁴⁰ KLEMM A.: Magyar történeti mondattan. Bp., 1942. 601.

⁴¹ MNyR. II, 374.

⁴² Az orosz igeragozásban a folyamatos és befejezett aspektusú igék ragozása hasonló. A befejezett aspektusú igék jelen idejű alakjának alapjelentése a jövő idő (egyszerű jövő), és ebből az alakból külön jövő idejű forma már nem képezhető. Az egyszerű jövő idejű igealak a jövő idő alapjelentés mellett a nem aktuális jelen idő jelentést is megőrizte, mint második jelentést.

A beszélő szándéka szerint különbséget kell tenni a jövőre vonatkozó állítás, és jövőre vonatkozó szándékolt, vagy lehetséges cselekvés között. Például: *Holnap megjön. Holnap szeretne megjönni. Holnap megjöhet.*

A jövő idő modális jelentése a felszólító módhoz hasonlóan a p o t e n c i á l i t á s . A fentiekből következik, hogy a felszólító mód és a jövő idő kielégítő módon nem helyezhetők el a realitás—irrealitás oppozícióban, számukra a potencialitás kategóriája lenne a megfelelő. Ezt a kategóriát azonban a legújabb orosz akadémiai nyelvtan is ellentmondásosan kezeli. Az egyszerű mondat fejezetében nem alkalmazza, míg az összetett mondat fejezetében bevezeti⁴³. A magyar nyelvészetben is felmerül e kategória hiánya⁴⁴. Véleményünk szerint a feltételes mondatok vizsgálata során különösen fontos az irrealitás kategóriáján belül a potencialitás kategóriájának a felvétele, s ilyen módon a p o t e n c i á l i s m o d á l i s j e l e n t é s elismerése. Csak ezen az alapon adhatunk kielégítő magyarázatot például az orosz potenciális feltételes mondatokban a felszólító mód és jövő idő egyidejű transzpozíciós megjelenésére.

Ezidáig a potenciális modális jelentés néhány kifejezési lehetőségét kijelentő mondatban vizsgáltuk. Példaanyagunk elemzése során arra a következtetésre jutottunk, hogy a potenciális modális jelentés gyakran k é r d ő m o n d a t t a l is kifejezhető. Ezáltal a beszélő a pillanatnyilag csak lehetséges cselekvés megvalósulásával vagy meg nem valósulásával kapcsolatos szubjektív véleményét hangsúlyozhatja. A nyomatékos állítás vagy tagadás kérdő mondatban való megjelenését a magyarban, eltérően az oroszról, többek között a grammatikai forma és funkció ellentmondása teszi lehetővé. Ezért a továbbiakban a transzpozíció eseteit csak magyar nyelv-

⁴³ Русская грамматика: 83, 461.

⁴⁴ DEME L.: i.m., 84.

vi példaanyagon kívánjuk vizsgálni.

A n y o m a t é k o s á l l í t á s egyik kifejezési módja a magyarban a kérdő alakú, feltételes igemódot tartalmazó t a g a d ó vagy t i l t ó m o n d a t . Például: "*Miért ne vennék meg?* Szerintem ez nagyon jó kép." (Nagy Lajos) v.ö.: bizonyosan megveszik. — Nem lesz majd, aki megvegye a képeidet. "*Miért ne lenne?*" (Nagy Lajos) v.ö.: meg fogják venni a képeket. — *Miért ne volna megoldható?* (beszélő nyelvi példa) v.ö.: igenis megoldható.

A kérdő mondatforma és a feltételes módú állítmány elsődleges jelentése a lehetséges, bizonytalan eredményű cselekvés jelölése. A beszélő a cselekvés megvalósulására vonatkozó nyomatékos állítását transzpozíció segítségével fejezi ki; a kérdő mondat a felkiáltó mondat funkcióját tölti be, a feltételes módú állítmány pedig a kijelentő mód állító szerepét veszi át.

A n y o m a t é k o s t a g a d á s kifejezhető állító kérdő mondattal, amelyben a beszélő expresszív módon utal a történetek lehetetlenségére, a tényekre vonatkozó kétségére, illetve azokkal kapcsolatos ellentétes, cáfoló állásfoglalására. Például: "*Gazember? Miért is lennél te gazember?*" (Kosztolányi D.) v.ö.: nem vagy gazember. — "*És mi értelme lenne az egésznek?*" (Kosztolányi D.) v.ö.: valószínűleg semmi értelme nincs. — "*Valóban hiányosok lenné a jó társasélet, baráti kör?*" "Vagy mindez álprobléma?" (Nők Lapja) v.ö.: nem hiányosok ez, csak álprobléma. — "*Márpedig ez a legfontosabb, mert hát mire jutna a legjobb szándék, a legkitűnőbb előadás is, ha nem volna érdeklődő hallgatóság?*" (Népszabadság) v.ö.: valószínűleg semmire se jutna.

A nyomatékos állítás és tagadás kifejezésében döntő szerepe van a szövegkörnyezetnek, amely előrevetíti, igazolja a kérdő mondat által hordozott tartalmat, amely tartalom önmagában nem mindig fejez ki nyomatékos állítást vagy tagadást.

Végül elmondhatjuk, hogy bár a transzpozíciót a nyelvészetben különféleképpen értelmezik, az esetek többségében a tartalom és forma ellentmondását jelenti. Összevető munkánk

alapján megállapíthatjuk, hogy mind a magyar, mind az orosz nyelvészetben a morfológiai kategóriák szintaktikai szerepének vizsgálata a kutatások egyik irányát képezi, amelyhez nagy segítséget nyújthat a grammatikai transzpozíció eseteinek feltárása. Példaelemzésünkkel a funkcionális szempontú kontrasztív vizsgálatok egyik lehetőségére kívántuk ráirányítani a figyelmet.

ПОНИМАНИЕ *ТРАНСПОЗИЦИИ* ФОРМ И СВЯЗАННЫХ С НЕЕ
ПОНЯТИЙ В ЛИНГВИСТИКЕ

Мария Шоймоши

Термин *транспозиция* — понятие относительно новое; оно встречается уже во многих терминологических словарях, однако его еще нет во многих словарях. Разнообразные термины, связанные с транспозицией, обозначают различное ее понимание. В ее проблематике выделяются два основных направления: транспозиция в более широком и в более узком смысле слова. Автор при сопоставлении наклонений в русском и венгерском языках исходит из понимания транспозиции в узком смысле слова. Хотя в лингвистике транспозиция понимается по-разному, в большинстве случаев она обозначает противопоставление синтаксической функции и морфологической формы. На основе сопоставительного анализа автор приходит к выводу, что анализ синтаксической функции морфологических форм расширяет возможности раскрытия явлений грамматической транспозиции.